

Tadeusz Borys

WYKLUCZENIE SPOŁECZNE A ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ – PODSTAWOWE RELACJE PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

1. Wstęp

Rozpoznanie związków między wykluczeniem społecznym a paradygmatem rozwoju zrównoważonego jest niezwykle ważnym problemem o charakterze zarówno teoretycznym, jak i – a może przede wszystkim – praktycznym. Wykluczenie społeczne stwarza bowiem bezpośrednie zagrożenia dla ładu i porządku społecznego. Wiąże się ono z **polaryzacją i zróżnicowaniem społecznym**. Zróżnicowanie to ma często swoje podstawy w:

- nierównym podziale dóbr pomiędzy poszczególne grupy,
- nierówności szans,
- dyskryminacyjnym charakterze instytucji społecznych,
- indywidualnych stylach zachowań czy w różnicach jednostkowych w radzeniu sobie z trudnymi sytuacjami życiowymi.

Poczucie marginalizacji i wykluczenia rodzi zagrożenia przede wszystkim dla ładu społecznego, także w tym sensie, że może wpływać na **radikalizowanie postaw wśród grup wykluczonych**, niosąc zagrożenia dla stabilności społeczeństwa jako takiego. Wykluczeni, a w konsekwencji niezadowoleni ze swojej sytuacji obywatele mogą w warunkach systemu demokratycznego wyrazić swoje niezadowolenie w wyborach, stanowiąc zaplecze dla populistycznych i skrajnych sił politycznych. Porównanie rozkładu procentowego tych, którzy w świetle badań *Diagnozy społecznej* w latach 2000 oraz 2005 wpadają w sferę ubóstwa, z rozkładami poparcia dla sił populistycznych w wyborach parlamentarnych z 2001 r. oraz w wyborach z 2005 r. może skłaniać do w dużym stopniu uzasadnionych przypuszczeń, że za popularnością partii skrajnych i populistycznych może się kryć poziom niezadowolenia tych najbardziej wykluczonych grup społecznych. Teza ta może być jedynie przyczynkiem do dalszej dyskusji nad zagrożeniami dla demokracji, związanymi z wykluczeniem społecznym w Polsce (por. [4; 5; 6]).

Na ważne zagrożenie, związane z marginalizacją i postępującym procesem dezintegracji społecznej, wskazuje również *Narodowa Strategia Integracji Spo-*

lecznej z 2004 r. [13]. Zauważa się w niej, że marginalizacja i wykluczenie społeczne, powodując zagrożenia dla rozwoju społecznego, przyczyniają się do:

- stopniowego ograniczania podmiotowości jednostek i grup społecznych,
- zanikania społecznej aktywności,
- zdolności do działania,
- utrwalania się bierności społecznej.

Podłożem tego procesu jest przede wszystkim zrywanie więzi społecznych, mających fundamentalne znaczenie dla społecznej aktywności, zdolności do samoorganizacji społecznej i kształtowania demokratycznego ładu społecznego. Utrwalający się w ten sposób stan bierności jest stanem samoutrwalałym i może prowadzić – co podkreśla się w *Narodowej Strategii* – do społecznej katastrofy [13].

2. Istota wykluczenia społecznego

Wykluczenie jest jedną z najważniejszych kategorii społecznych o nie zawsze zgodnych zakresach definicyjnych. Analiza wielu definicji dotyczących wykluczenia społecznego pozwala jednak określić najważniejsze aspekty tego złożonego zjawiska, co jest konieczne do wskaźnikowego monitoringu tego zjawiska.

Synteza różnych podejść (por. m.in. [3; 7; 8]) pozwala zidentyfikować **wspólne cechy** definicji wykluczenia społecznego, które tworzą podstawy obserwacji statystycznej tego zjawiska.

Wykluczenie społeczne jest z pewnością zjawiskiem dynamicznym i wielowymiarowym, którego skutki mają często charakter kumulatywny i mogą samopowielać model wykluczenia. Stwierdzenie to pozwala wyróżnić cztery cechy wykluczenia społecznego.

Cecha pierwsza – dynamiczność wykluczenia – oznacza, że zjawisko to jest zarówno *procesem*, jak i *stanem* (dokładniej – ciągiem stanów), np. w znaczeniu relatywnej deprywacji.

Cecha druga – wielowymiarowość wykluczenia – podkreśla niezwykłą złożoność tego zjawiska. Jego istotą jest z reguły wielowymiarowo niekorzystne położenie społeczne, które może powodować wypadanie jednostek z poszczególnych wymiarów życia społecznego. Wykluczenie społeczne – jako jednocześnie stan i dynamiczny proces z różnymi stadiami oraz fazami, często spowodowane brakiem zasobów (w tym zwłaszcza ubóstwem) – prowadzi w konsekwencji do sytuacji wielowymiarowej deprywacji o różnych stopniach natężenia.

Występowanie *cechy trzeciej – kumulatywności* wykluczenia – oznacza, że często jest to proces o skutkach kumulatywnych, prowadzący, jak już wspomniano, do wielowymiarowej deprywacji. Poszczególne wymiary wykluczenia mogą bowiem wzmacniać się nawzajem, pogłębiając marginalizację. Kumulowanie się negatywnych czynników upośledzających jednostki i zagrażających wykluczeniem uznaje się za ważną charakterystykę tego pojęcia. Jest to w istocie rzeczy

kumulowanie się **czynników ryzyka niskiej jakości życia** w określonych obszarach i zbiorowościach. Niezdolność do uczestnictwa w wielu wymiarach życia zbiorowego i negatywna synergia (wzajemne wzmocnienia) wielu wykluczeń prowadzą do zjawiska, które określa się **skrajnym wykluczeniem społecznym**. Dotyczy to pogarszania się sytuacji społecznej jednostki lub/i zbiorowości pod wieloma względami (por. [8]).

Cecha czwarta oznacza, że wykluczenie społeczne niesie z sobą zagrożenie związane z **powielaniem modelu i „dziedziczeniem”** pewnych cech warunkujących pokoleniowy charakter syndromu wykluczenia (np. bezrobocia) czy jego źródeł. Czynniki utrwalające „błędne koła” sprawiają, że status wykluczonego może dominować w cyklu życia i może być przekazywany międzypokoleniowo.

Należy podkreślić, że wykluczenie społeczne ma wiele **źródeł** (determinant, przyczyn, przesłanek). Jest w dużym stopniu rezultatem polityki i kształtu instytucji. Są to *przesłanki instytucjonalne* wykluczenia. Istnieją też inne determinanty (ekonomiczne, zdrowotne itp.) generujące grupy wysokiego ryzyka wykluczenia społecznego. Szczególnie istotną determinantą wysokiego ryzyka wykluczeniem są *nierówności i ubóstwo dochodowe*. Niwelowanie tych przesłanek wykluczenia zwłaszcza poprzez zapewnienie dostępu do zatrudnienia – które jest kluczowe dla integracji jednostek w społeczeństwie – to wciąż podstawowa i najważniejsza **reakcja strategiczna**, pole dla działań polityki państwa. To państwo powinno zatroszczyć się o tych, którzy z różnych powodów nie są w stanie sami zaspokoić swoich podstawowych potrzeb, umożliwiających uczestnictwo w innych ważnych wymiarach życia społecznego. Jest to również kluczowy element drugiego ważnego celu działań *polityki integracji społecznej*, którym powinno być poszerzanie ludzkich możliwości uczestnictwa w życiu zbiorowym [3].

Wykluczenie społeczne **przejawia** się w postaci określonego **syndromu braku** lub **niewystarczającego poziomu** (deficytu, niedostatku) **uczestnictwa** w głównych nurtach życia zbiorowego. Z tego powodu wykluczenie społeczne definiowane jest na ogół w kategoriach *nieuczestniczenia* bądź *niezdolności do uczestniczenia* lub *ograniczonego uczestnictwa* w ważnych aspektach (obszarach) życia zbiorowego: społecznych, gospodarczych, politycznych, oraz nieuczestniczenia w normalnych aktywnościach charakterystycznych dla danego społeczeństwa. Podkreśla się, że nieuczestniczenie to wynika z powodów niezależnych od samych jednostek, będących poza ich kontrolą, nie ma zatem ono charakteru dobrowolnego (wykluczenia dobrowolnego) (por. [3; 8]). Uczestnictwo – które jest tu pojęciem kluczowym w przejściu od perspektywy wykluczenia do integracji – wymaga jednak zasobów, w tym wiedzy i odpowiedniego wykształcenia, a także zasobów finansowych, będących warunkiem faktycznego uczestnictwa w ważnych instytucjach społecznych (takich jak system edukacyjny, rynek pracy, system zabezpieczenia społecznego, opieki zdrowotnej, dobra kultury itd.), które zapewniają integrację jednostek ze społeczeństwem. Nierówny dostęp do tych narzędzi jest sprzeczny z warunkami *wolności partycypacji*.

Wykluczenie społeczne **przejawia się** więc **brakiem** lub **ograniczonym** (deficytem, niewystarczającym poziomem) **dostępem** do zasobów, instytucji, systemów społecznych ułatwiających (umożliwiających) integrację i uczestnictwo w różnych aspektach życia zbiorowego. Chodzi tu zwłaszcza o **dostęp do najważniejszych systemów społecznych**, takich jak:

- **rynek pracy** (zatrudnienie),
- **rynek dóbr i usług** (dostęp do konsumpcji dóbr i usług, w tym usług edukacyjnych, medycznych itp.).

Wyżej wymienione dwa aspekty **zjawiska deficytu dostępu i uczestnictwa** należy przyjąć jako podstawowe w warunkach Polski elementy budowy **syndromu** wykluczenia i jego identyfikacji (w tym także wskaźnikowej). Inne wymiary wykluczenia, takie jak problem dostępu do *zabezpieczenia społecznego* (praw socjalnych) czy *praw obywatelskich*, mają w Polsce – jak się wydaje – mniejsze znaczenie¹.

Realizacja ryzyka wykluczenia (jego syndromu) daje negatywne **skutki** w postaci zerwania więzi rodzinnych, społecznych, utraty poczucia sensu i tożsamości. Ważnym aspektem związanym z wykluczeniem jest także jego relacyjny charakter, na który zwraca się często uwagę. Wiele definicji odnosi się właśnie do pojęcia utraty zakorzenienia i dezintegracji, zrywania więzi rodzinnych i społecznych jako przejawów skutków wykluczenia (por. np. [10]). W ogólniejszym zaś ujęciu chodzi o zerwanie więzi społecznej między jednostką i społeczeństwem czy utratę podstaw społecznego zakorzenienia jednostek, sposobów ich włączania się w życie zbiorowe i korzystania ze związanych z tym uprawnień. Ostateczną konsekwencją realizacji ryzyka wykluczenia jest wielowymiarowa **deprywacja** o różnych stopniach natężenia. Chodzi tu głównie o *względną deprywację*, czyli syndrom względnego pokrzywdzenia jako stanu psychicznego wynikającego z braku zaspokojenia jakiejś istotnej potrzeby. Ma to ściśle powiązanie z subiektywną jakością życia. Jako zjawisko subiektywne cechuje się przede wszystkim poczuciem utraty wcześniejszego statusu społecznego lub społecznej niższości (syndrom „sąsiada”)

¹ Badanie, czy korzystanie z *zabezpieczenia społecznego* i jego realizacja (czy szerzej dostęp do **praw socjalnych** – *welfare rights*) są ograniczone, jest z pewnością ważnym aspektem analizy syndromu wykluczenia społecznego. Naruszenie praw socjalnych może dotyczyć zarówno praw zatrudnionych, jak i praw bezrobotnych. Niezbędna jest tutaj następująca uwaga. Mimo że niektórzy badacze wskazują, że wykluczenie społeczne może się wiązać z ograniczeniem praw socjalnych, co ma oczywiście uzasadnienie w takich państwach, jak Indie czy Tajlandia, okazuje się, że nawet powszechność praw socjalnych, charakterystyczna dla społeczeństw bardziej rozwiniętych, nie chroni przed realizacją ryzyka tego aspektu wykluczenia społecznego. Powszechność praw socjalnych nie jest bowiem gwarantem równego dostępu do kluczowych instytucji życia zbiorowego. Problemem otwartym pozostaje także dostęp do **praw obywatelskich** – czy proces erozji uznania i szacunku dla praw obywatelskich, od których często zależą środki do życia i jego jakość powinien w społeczeństwach Unii Europejskiej być włączany w zakres badań zjawiska wykluczenia społecznego. Nie ma tu jednoznacznej odpowiedzi. Związane jest to m.in. z konfliktami i negocjacjami społecznymi, w których atakuje się określone uprawnienia obywatelskie, korporacyjne itp. i broni ich.

lub niespełnionych aspiracji (dystans między aspiracjami a rzeczywistymi osiągnięciami). Deprywacja staje się w tym świetle głównym obiektem pomiaru konsekwencji syndromu wykluczenia społecznego (por. np. [2]).

3. Integracja a spójność społeczna

Ujęcie zrównoważonego rozwoju w kategoriach ładu zintegrowanego stało się w ostatnich latach niemal powszechnie akceptowanym podejściem do operacjonalizacji tego paradygmatu (por. [2]). Jednym z najważniejszych modułów ładu społecznego jest **integracja (inkluzja) społeczna**. W najbardziej ogólnym sensie integracja jest to zachodzący w społeczeństwie proces scalania się (włączania się – inkluzji) wyrażający się częstością kontaktów, ich intensywnością oraz wspólnotą ideową, czyli zwartość społeczna, zespolenie i zharmonizowanie elementów zbiorowości społecznej rozumiane jako intensywność i częstotliwość kontaktów między członkami danej zbiorowości, jako akceptacja w jej obrębie wspólnych systemów wartości, norm i ocen [9; 12; 15]. Przeciwnieństwem integracji społecznej jest **dezintegracja społeczna**, której skrajna postać polega na ustaniu kontaktów, zerwaniu związków społecznych, zaniku reguł i norm współżycia społecznego. W tym sensie jednym z głównym przejawów dezintegracji jest wykluczenie społeczne.

Pojęciem bliskim integracji społecznej jest **spójność społeczna** (*social cohesion*) rozumiana w *Zrewidowanej strategii spójności społecznej* Rady Europy jako stan posiadania przez społeczeństwo zdolności do [16]:

- zapewnienia dobrobytu wszystkim swym członkom,
- minimalizowania rozbieżności między nimi,
- unikania polaryzacji.

Dobrobyt rozumiany jest w *Strategii* nie tylko jako „sprawiedliwy i pozbawiony dyskryminacji dostęp do praw człowieka, ale również:

- godność każdej osoby oraz uznanie jej własnych możliwości i udziału w społeczeństwie, przy pełnym poszanowaniu różnorodności kultur, opinii i przekonań religijnych,
- wolność dążenia każdej jednostki do osobistego rozwoju w ciągu jej życia,
- możliwość czynnego i pełnego uczestniczenia każdej jednostki w społeczeństwie” [16, s. 5].

Spółczesność spójne (zintegrowane) to wspólnota wolnych, wspierających się nawzajem ludzi, którzy dążą do tych wspólnych celów metodami demokratycznymi. Nie istnieją społeczeństwa całkowicie spójne. Spójność społeczna to ideał, do którego należy dążyć.

Można więc przyjąć, że spójność społeczna jest wynikiem (stanem docelowym) procesu integracji społecznej. **Integracja i spójność społeczna** są ściśle powiązane z kategorią wykluczenia społecznego i w dużym stopniu – choć nie w całości – jej przeciwobrazem (reakcją na wykluczenie). Polegają bowiem nie tylko na zwalczaniu wykluczenia społecznego. Chodzi tu również o tworzenie solidarności w

społeczeństwie, tak aby zminimalizować wykluczenie, zwalczać wykluczenie (jego syndrom) za pomocą prewencji (działania na czynniki ryzyka wykluczenia i „leczenie” jego skutków [16; s. 3]. Wykluczenie społeczne to zagrożenie dla integracji i spójności społecznej oraz przejaw ich braku lub naruszenia. Potencjalne zagrożenia dla spójności społecznej to głównie:

- zmieniające się formy zatrudnienia (przesłanki dla utrudnionego dostępu do rynku pracy),
- zagrożenia dla trwałości systemów zabezpieczeń społecznych (osłabienia reakcji na wykluczenia),
- podupadłe dzielnice miasta (przesłanki wykluczenia),
- przestępczość, która sprawia, że spada wśród ludzi poczucie bezpieczeństwa (źródło i skutek wykluczenia),
- **przejawy wykluczenia społecznego**, takie jak niewystarczający dostęp do nowych technologii informatycznych i komunikacyjnych, usług edukacyjnych itp.

Wykluczenie społeczne to czynnik ryzyka dla utrzymania integracji i spójności społecznej. Jednym z najważniejszych celów polityki (strategii) integracji i spójności społecznej jest zmniejszenie rozmiarów i skutków wykluczenia społecznego oraz wpływ na determinanty tego zjawiska. **Cele** programu walki z ubóstwem i wykluczeniem na szczeblu ogółouropejskim zostały uzgodnione w Nicei w 2000 r. Sprowadzają się one do (por. [9; 14]):

- 1) ułatwiania wszystkim uczestnictwa w pracy oraz umożliwiania dostępu do zasobów, praw, dóbr i usług,
- 2) zapobiegania ryzyku wykluczenia,
- 3) pomagania najbardziej narażonym (o największym ryzyku wykluczenia),
- 4) mobilizowania wszystkich władz i instytucji do realizacji wyżej wskazanych zadań.

Budowa systemu wskaźników spójności społecznej w odniesieniu do walki z wykluczeniem społecznym to zadanie zbliżone w sensie metodycznym do budowy wskaźników samego wykluczenia. Ten sam wskaźnik może mierzyć zarówno jedno, jak i drugie zjawisko, a mogą to być użyte specyficzne wskaźniki osiągania celów walki z wykluczeniem społecznym (jako wskaźniki reakcji na wykluczenie).

4. Propozycja schematu analizy wskaźnikowej wykluczenia i integracji społecznej w układzie przyczynowo-skutkowym z uwzględnieniem koncepcji zrównoważonego rozwoju

W analizie przyczynowo-skutkowej – jak sama nazwa wskazuje – występują dwie kluczowe kategorie: **przyczyny** (*źródła, czynniki, determinanty, przesłanki* itp.) i **skutki** (konsekwencje, efekty, wyniki itp.) (por. [1]). Analiza ta polega więc na tworzeniu krótszego lub dłuższego ciągu przyczyn i skutków, w którym kolejne skutki niższego rzędu stają się w istocie rzeczy przyczynami skutków wyższego rzędu. Można więc przyjąć, że *nic poza przyczynami i skutkami w tym ciągu nie*

występuje, mimo stosowania w konkretnych sekwencjach nazw niesugerujących wprost, że np. stan czy przejawy zjawiska wykluczenia społecznego – to skutki przyczyn tego zjawiska i jednocześnie przyczyny w kolejnej sekwencji przyczynowo-skutkowej (przejawy wykluczenia jako przyczyna skutków tego wykluczenia). Wyjaśnienie to ma kluczowe znaczenie dla budowy i konkretyzacji sekwencji przyczynowo-skutkowej analizy wskaźnikowej wykluczenia i integracji społecznej.

Można przyjąć, że ciąg sekwencji przyczynowo-skutkowych dla tych zjawisk społecznych kreują kolejno:

1. **Czynniki/przyczyny** determinujące zjawisko wykluczenia społecznego (WS); stan (natężenie) czy przejawy wykluczenia są **skutkami** działania czynników wykluczenia; jest to **pierwsza sekwencja** przyczynowo-skutkowa pełnego ciągu interakcji, tzn.

*czynniki/przyczyny WS → stan/ przejawy WS jako **skutek I rzędu**,*

a w kategoriach zarządzania ryzykiem:

czynniki/źródła ryzyka WS → realizacja ryzyka WS,

z kolei w kategoriach grup społecznych:

grupy zagrożone – wysokiego ryzyka WS → grupy społecznie wykluczone (realnie, a nie potencjalnie).

Oczywiście jest to pewne uproszczenie analizy, same przyczyny bowiem mogą tworzyć we własnym zbiorze ciąg przyczynowo-skutkowy z punktu widzenia stopnia bezpośredniego determinowania skutku przez przyczyny. Ciąg ten tworzą: *przyczyny pierwotne, przyczyny pośrednie oraz przyczyny bezpośrednie* wykluczenia społecznego. W artykule przyjęto upraszczające założenie ograniczenia się do jednego zintegrowanego poziomu czynników wykluczenia. Do czynników ryzyka wykluczeniem można zaliczyć m.in.: płeć, wiek, dyskryminację, miejsce zamieszkania, wykształcenie, niepełnosprawność itp.

2. **Stany/przejawy/syndrom** wykluczenia społecznego jako **skutek I rzędu** działania determinant wykluczenia społecznego generują – jako determinanty/*przyczyny II rzędu* w drugiej sekwencji przyczynowo-skutkowej – konsekwencje tego stanu (z reguły w postaci względnej deprywacji). Konsekwencją wykluczenia w pewnym wymiarze może być „namnażanie” innych przejawów wykluczenia, czyli zwiększanie jego wielowymiarowości (np. długotrwale bezrobotny staje się także bezdomnym). Druga sekwencja to:

*stan/przejawy WS jako **przyczyna II rzędu** → konsekwencje WS jako **skutek II rzędu**.*

Przejawy wykluczenia społecznego to przede wszystkim różne deficyty dostępu do rynku pracy (np. bezrobocie długotrwale), do rynku dóbr i usług (np. długotrwale ubóstwo wydatkowe, deficyt dostępu do komunikacji społecznej itp.) czy deficyt dostępu do więzi społecznych.

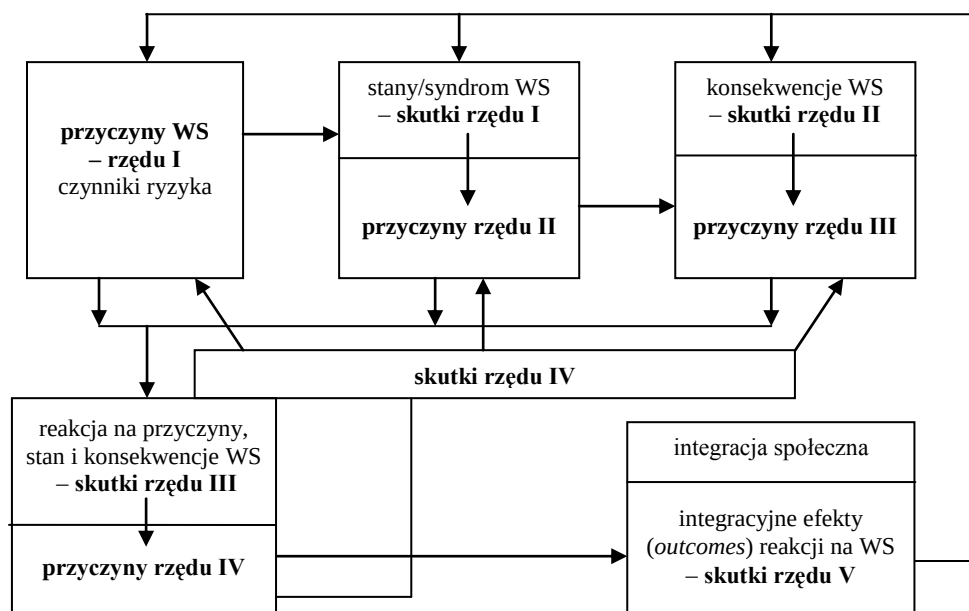
3. **Reakcje** (i wskaźniki jako narzędzie ich monitoringu) to *odpowiedzi społeczne na rozpoznane problemy wykluczenia społecznego* przy poszerzeniu analizy o skutki problemu (rzędu II). Budowane dla reakcji wskaźniki służące monitorin-
gowi odpowiedzi bezpośredniej muszą mieć odniesienie do:

- *przyczyn* wykluczenia społecznego i *stanu* (syndromu) oraz *skutków* wykluczenia,
- zjawisk **integracji społecznej** rejestrujących skuteczność i efektywność (wyniki) reakcji strategicznej na wykluczenie (wartość dodana w integracji; rejestracja zmian wskaźników integracji społecznej jako efektów realizacji reakcji strategicznej na wykluczenie społeczne).

Reakcje występują tu więc jednocześnie jako:

- **skutki** (konsekwencje) występowania w życiu społecznym czynników ryzyka wykluczeniem społecznym, realizacji tego ryzyka (czyli przejawów wykluczenia) i jego konsekwencji,
- **przyczyny** (determinanty) zmian, czyli skutków, w natężeniu czynników ryzyka, stanie wykluczenia i skali jego skutków oraz korzystnych zmian w procesie integracji społecznej (*outcomes* – integracyjne wyniki reakcji na wykluczenie społeczne).

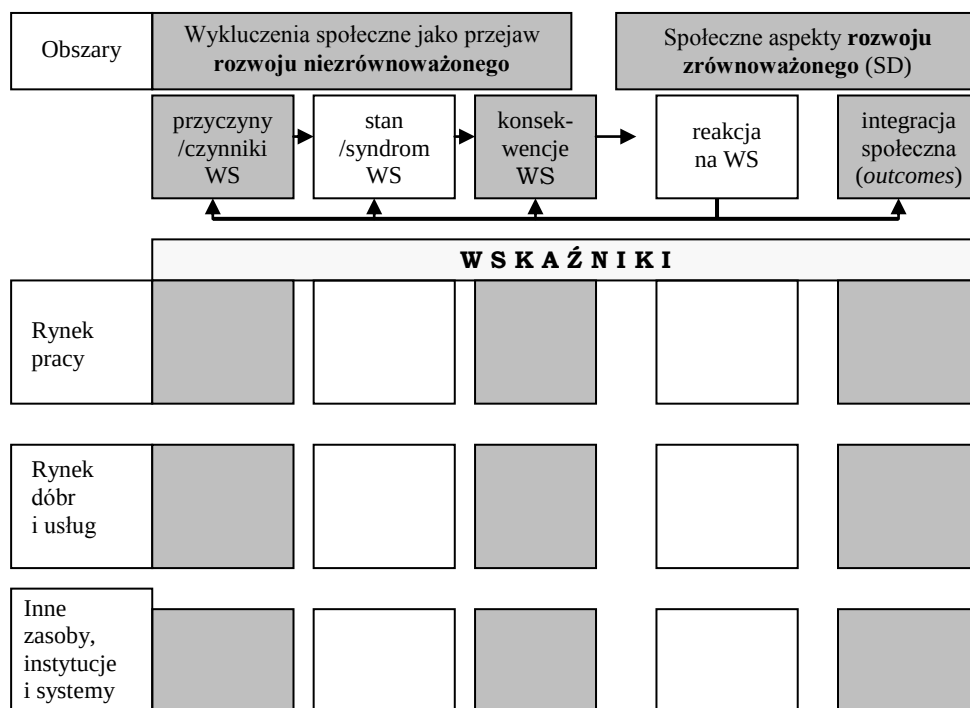
Pełny ciąg sekwencji przyczynowo-skutkowych proponowany dla potrzeb analizy wskaźnikowej zjawisk wykluczenia i integracji społecznej przedstawiono na rys. 1.

Rys. 1. Główne sekwencje przyczynowo-skutkowe w analizie wykluczenia i integracji społecznej
Źródło: opracowanie własne.

Projektowanie matrycy wskaźnikowej analizy wykluczenia i integracji społecznej z wykorzystaniem proponowanego podejścia przyczynowo-skutkowego wymaga jeszcze rozstrzygnięcia dwóch kwestii.

Po pierwsze – należy względnie jednoznacznie określić relacje zjawisk wykluczenia społecznego (*Social Exclusion* – SE) i integracji społecznej (*Social Inclusion* – SI) z koncepcją zrównoważonego rozwoju (*Sustainable Development* – SD)². Jak już wspomniano, nie można mieć wątpliwości, że **integracja społeczna** to jeden z najważniejszych filarów ładu społecznego, a zatem jest to integralna część SD, a wskaźniki SI to kluczowy moduł społeczny wskaźników SD. Podobną funkcję spełniają wskaźniki reakcji strategicznej na wykluczenie społeczne, rejestrując wartość dodaną tych reakcji dla integracji. Partycypacyjny charakter i cechy dobrego rozwoju koncepcji SD są oczywiste. Z tego właśnie powodu wskaźniki reakcji i integracji społecznej są (lub powinny być) budowane jako stymulanty –

Rys. 2. Matryca analizy wskaźnikowej wykluczenia i integracji społecznej w ujęciu przyczynowo-skutkowym

Źródło: opracowanie własne.

² Zakładamy dla uproszczenia, że pojęcie „zrównoważony rozwój” (*balanced development*) jest tożsame z pojęciem „rozwój sustensywny” (*sustainable development*). Więcej na ten temat [1; 2].

im wyższa wartość tych wskaźników, tym bardziej cechy rozwoju dobrego są wzmacniane. Pojęcia wykluczenia społecznego (przyczyn, stanu i skutków) są przeciwstawieniem SD i są wyrazem raczej „złego” rozwoju (*maldevelopment*) czy rozwoju niezrównoważonego, który nie zakłada partycypacji jednostek (lub zakłada tę partycypację w stopniu niedostatecznym), stwarzając tym samym grunt dla **procesów marginalizacji i wykluczania społecznego**, a tym samym również główną barierę rozwoju społecznego (por. [11]).

Po drugie – niezbędne jest określenie podstawowych **obszarów** analizy wykluczenia i integracji społecznej. Główne obszary analizy powiązano z uczestnictwem i dostępem do:

- 1) rynku pracy,
- 2) rynku dóbr i usług,
- 3) innych zasobów, instytucji i systemów społecznych, w tym więzi społecznych, życia publicznego itp.

Dokonana konkretyzacja sekwencji przyczynowo-skutkowych dla wykluczenia i integracji społecznej umożliwia skonstruowanie ogólnego schematu matrycy analizy wskaźnikowej do celów monitoringu tych zjawisk społecznych. Przedstawia ją schemat na rys. 2.

5. Podsumowanie

1. Rozpoznanie związków między wykluczeniem społecznym a paradygmatem rozwoju zrównoważonego jest niezwykle ważnym problemem o charakterze zarówno teoretycznym, jak i praktycznym.

2. Synteza różnych podejść pozwala zidentyfikować wspólne cechy definicji wykluczenia społecznego, które tworzą podstawy obserwacji statystycznej tego zjawiska. Do czterech wyróżnionych w artykule cech wykluczenia społecznego należy zaliczyć: dynamiczność, wielowymiarowość, kumulatywność oraz powielanie modelu i „dziedziczenie” pewnych cech warunkujących pokoleniowy charakter syndromu wykluczenia.

3. Wykluczenie społeczne przejawia się w postaci określonego syndromu braku lub niewystarczającego poziomu (deficytu, niedostatku) uczestnictwa w głównych nurtach życia zbiorowego. Chodzi tu zwłaszcza o deficyt dostępu do najważniejszych systemów społecznych, takich jak: rynek pracy (zatrudnienie), rynek dóbr i usług (dostęp do konsumpcji dóbr i usług, w tym usług edukacyjnych, medycznych itp.).

4. Budowane dla reakcji strategicznej na wykluczenie społeczne wskaźniki służące monitoringowi tego zjawiska muszą mieć równoczesne odniesienie do przyczyn wykluczenia społecznego, stanu (syndromu) i skutków wykluczenia oraz zjawisk integracji społecznej rejestrujących skuteczność i efektywność (wyniki) reakcji strategicznej na wykluczenie.

Literatura

- [1] Borys T., *Istota i rozwój analizy przyczynowo-skutkowej z wykorzystaniem wskaźników*, Gospodarka a Środowisko 5, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej nr 1115, AE, Wrocław 2006.
- [2] Borys T. (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Warszawa 2005.
- [3] Bukowski M., *Wykluczenie społeczne i integracja z perspektywy projektu*, Materiał UNDP, Warszawa, luty 2006.
- [4] Czapiński J., Panek T., *Diagnoza społeczna 2003 – warunki i jakość życia Polaków*, VizjaPress & IT, Warszawa, 2004 ; <http://www.diagnoza.com>.
- [5] Czapiński J., Panek T., *Diagnoza społeczna 2000 – warunki i jakość życia Polaków*, VizjaPress & IT, Warszawa 2001; <http://www.diagnoza.com>.
- [6] Czapiński J., Panek T., *Diagnoza społeczna 2005 – warunki i jakość życia Polaków*, VizjaPress & IT, Warszawa 2006; <http://www.diagnoza.com>.
- [7] Dziewięcka-Bokun L., *Ekskluzja społeczna – istota, przyczyny*, [w:] B. Rysz-Kowalczyk, B. Szatur-Jaworska (red.), *Wokół teorii polityki społecznej*, Aspra-Jr., Warszawa 2003.
- [8] Gore Ch., Figueiredo J.B., *Wykluczenie społeczne i polityka przeciwdziałania ubóstwu*, „Problemy Polityki Społecznej” 2003 nr 5.
- [9] Grewiński M., *Europejska Strategia Przeciwdziałania Wykluczeniu Społecznemu i Inicjatywa Wspólnotowa EQUAL jako nowe instrumenty integracji społecznej Unii Europejskiej*, „Niepełnosprawność i Rehabilitacja” 2002 rok II nr 3, lipiec-wrzesień, Instytut Rozwoju Służb Społecznych.
- [10] Lepianka D., *Czym jest wykluczenie społeczne? Wprowadzenie do europejskich debat na temat ekskluzji*, „Kultura i Społeczeństwo” 2002 nr 4.
- [11] Mahler F., *Marginality and Maldevelopment*, [w:] J. Danecki (red.), *Insights into Maldevelopment*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1996.
- [12] Mayes D.G., Berghman J., Salais R. (red.), *Social Exclusion and European Policy*, Edward Elgar, 2001.
- [13] *Narodowa Strategia Integracji Społecznej*, polski dokument opracowany przez Zespół Zadaniowy do Spraw Reintegracji Społecznej, MPiPS, Warszawa 2004.
- [14] *Perceptions of Social Integration and Exclusion in an Enlarged Europe*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2004.
- [15] *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2000.
- [16] *Zrewidowana strategia spójności społecznej* (zatwierdzona przez Komitet Ministrów na 878 sesji zastępców Ministrów 31 marca 2004 r.), Europejski Komitet Spójności Społecznej (CDCS), Rada Europy, Strasburg, 27 kwietnia 2004.

SOCIAL EXCLUSION VERSUS SUSTAINABLE DEVELOPMENT – BASIC CAUSE-EFFECT RELATIONS

Summary

The article emphasizes the theoretical and practical significance of recognizing relations between social exclusion and the paradigm of sustainable development. Social exclusion poses a direct threat undermining social order. Having explained the concept of social exclusion and the related categories of integration and social cohesion, the article suggests the outline of indicator analysis related to social exclusion and integration in a cause-effect system, incorporating the concept of sustainable development. The performed substantial presentation of cause-effect sequence may be used in constructing the monitoring system of these social phenomena.

Tadeusz Borys – prof. dr hab. w Katedrze Zarządzania Jakością i Środowiskiem Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu – Wydział w Jeleniej Górze.